

Krzysztof Buczek
Wydział Historii
i Dziedzictwa Kulturowego

Streszczenie pracy:

*Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na
terenie diecezji przemyskiej w latach 1944-1989.*

w języku polskim i angielskim

12.03.2021

.....
(data)

Krzysztof Buczek

.....
(podpis)

STRESZCZENIE

Po zakończeniu II wojny światowej obszar diecezji przemyskiej znalazł się w skomplikowanej sytuacji geopolitycznej. Zmiany, które nastąpiły w związku z ukonstytuowaniem się przyniesionej na bagnietach Armii Czerwonej sowieckiej władzy sprawiły, że diecezja utraciła znaczną część swoich historycznych terenów, które włączone zostały do obszaru Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Okres II wojny światowej sprawił również, że nastąpiła znaczna migracja ludności, która w zdecydowanym stopniu zmieniła charakter etniczny ziem diecezji przemyskiej. Koniec II wojny światowej spotęgował problem nacjonalizmu ukraińskiego, którego przedstawiciele najpierw w strukturach armii niemieckiej, a następnie już jako osobne oddziały zrzeszone w strukturach Ukraińskiej Powstańczej Armii siały terror i zniszczenie wśród ludności cywilnej, m.in. na obszarze diecezji przemyskiej. Problem ukraińskiego nacjonalizmu i związana z nim koncepcja budowy własnego państwa, którego fundamenty były głęboko zakorzenione w ideologii niemieckiego faszyzmu sprawiły, że ruch ten był skrajnie nieakceptowany przez społeczeństwo polskie, a jego funkcjonowanie doprowadziło do krwawego konfliktu. Konsekwencją działań ukraińskich nacjonalistów była masowa relokacja ludności greckokatolickiej (i prawosławnej) dokonana w ramach Akcji „Wisła”. Skutkiem wspomnianych wydarzeń była depopulacja ludności zamieszkującej obszar diecezji przemyskiej oraz utrata jej wielokulturowego charakteru.

Jednym ze świadectw przedwojennych czasów stały się greckokatolickie cerkwie, które opuszczone przez dotychczasowych użytkowników niszczały pod wpływem niekorzystnych warunków atmosferycznych, rozkradane były przez złodziei oraz metodycznie niszczone przez władze komunistyczne. Problematyką zachowania unickich obiektów sakralnych niemal natychmiast po zakończeniu działań związanych z Akcją „Wisła” zajęła się hierarchia Kościoła rzymskokatolickiego, której przedstawiciele wyznaczeni zostali przez Stolicę Apostolską na opiekunów opuszczonego mienia. W przypadku diecezji przemyskiej misję zachowanie pounickiego dziedzictwa rozpoczął bp Franciszek Barda, który przeznaczał prywatne środki finansowe na renowacje poszczególnych obiektów oraz zachęcał kapłanów do opieki nad cerkwiami, które znajdowały się na terenie administrowanych przez nich parafii. Przemyski ordynariusz dokładał także wszelakich starań, aby pomimo znacznych strat osobowych, jakie poniosła diecezja przemyska w trakcie II wojny światowej, zabezpieczać dostęp do posługi kapłańskiej dla wszystkich potrzebujących tego osób.

Na drodze do kompleksowego zabezpieczenia pounickiego mienia pojawił się szereg obiektywnych przeszkód takich jak: całkowite wyludnienie niektórych obszarów diecezji, brak duchownych, którzy mogliby podjąć trud administrowania kilkoma świątyniami znajdującymi się na terenie jednej parafii oraz ogromna pauperyzacja społeczeństwa, spowodowana w tej części Polski trwającym nieprzerwanie przez siedem lat konfliktem zbrojnym. Na domiar złego, komunistyczne antyreligijne prawodawstwo pozbawiło Kościół przynależnego mu tytułu prawnego do nieużytkowanych świątyń unickich.

Spór prawny o tytuł przynależności mienia pocerkiewnego był swoistym wyścigiem z czasem, gdyż z każdym tygodniem i miesiącem zmniejszała się liczba pounickich obiektów sakralnych. Dawne cerkwie były sprzedawane osobom prywatnym lub demontowane na wniosek gremiów partyjnych, a pozyskany materiał wykorzystywano do budowy różnych obiektów użyteczności publicznej. Starania o odzyskiwanie obiektów sakralnych utrudniał również status Cerkwi greckokatolickiej, która w powojennej, komunistycznej rzeczywistości została zdelegalizowana i jako wspólnota wyznaniowa nie funkcjonowała w komunistycznym systemie prawnym. W tym przypadku jedynie dzięki staraniom przedstawicieli Kościoła rzymskokatolickiego udało się ocalić tożsamość grekokatolików, których duchowni mogli pełnić funkcję wikariuszy przy parafiach rzymskokatolickich oraz sprawować nabożeństwa birtualne.

W kontekście odzyskiwania obiektów cerkiewnych, na uwagę zasługuje problem ich stanu technicznego oraz materialnego wyposażenia, które w nich pozostało. Jak wynika z przeprowadzonych badań, problem ten był przedmiotem zainteresowania komunistycznych urzędników wysyłających specjalne grupy, które dokonywały inwentaryzacji poszczególnych obiektów sakralnych, stosując przy tym różne metody. Autorowi udało się dotrzeć jedynie do kilku takich protokołów, jednak na ich podstawie możliwym jest wyciągnięciem wniosków co do całości wspomnianego zagadnienia. W miejscowościach, których mieszkańcy dobrowolnie opuszczali swoje miejsce zamieszkania biorąc udział w wymianie ludności, zabierali z cerkwi niemal całe wyposażenie ruchome, przenosząc je do miejsca stosownej relokacji. Inaczej wyglądała sytuacja kiedy ludność przesiedlana była gwałtownie, w terminie kilku lub kilkunastu godzin, wówczas znaczna część mienia ruchomego pozostawała w opuszczonym budynku. Losy poszczególnych części tego wyposażenia: ikon, rzeźb oraz pozostałych artefaktów, nie licząc tych, które trafiły do Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku lub Składnicy Ikon w Łańcucie, pozostają nieznane.

Dla hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego ważniejszym od poszczególnych elementów wyposażenia była możliwość zorganizowania przy poszczególnych cerkwiach nowych stacji duszpasterskich obrządku łacińskiego, które zapewniałyby możliwość dostępu do posługi kapłańskiej. W tym procesie decydującym było zaangażowanie miejscowej ludności, bez którego taki proces w ogóle by nie zaistniał. Podejmowanie trudu przejęcia cerkwi wiązało się z ogromnym wysiłkiem organizacyjno-finansowym, które zobowiązywała się ponieść dana wspólnota.

Z nastaniem pontyfikatu bp. Ignacego Tokarczuka w 1965 r., proces ratowania i przejmowania pounickich cerkwi stał się jednym z etapów budowania społeczeństwa obywatelskiego, które do zmagania z absurdami władzy komunistycznej angażowało niemal wszystkich mieszkańców poszczególnych miejscowości. Proces bezkompromisowego konfliktu ideowego, którego jednym z przedmiotów były starania o zwrot Kościołowi pounickiego mienia został przez przemyskiego ordynariusza wygrany. Jego starania oraz osobisty przykład, który dawał podległym sobie duchownym sprawiły, że część przeznaczonych do zniszczenia obiektów sakralnych przetrwało, utrzymało sakralny charakter i współcześnie stanowi niebagatelną wartość kulturowo-historyczną.

W pracy wykorzystano bogaty materiał źródłowy dzięki czemu odtworzono procesy, które prowadziły do zniszczenia poszczególnych budynków pocerkiewnych, ale również do zachowania części obiektów sakralnych. Możliwość konfrontacji materiałów kościelnych z dokumentacją wytwarzaną w tym samym czasie przez komunistyczną administrację państwową sprawiła, że niniejsza monografia stanowi istotny przyczynek do opisu powojennej historii Kościoła rzymskokatolickiego w diecezji przemyskiej. Dysertacja zawiera również wiele cennych informacji o metodach działalności komunistycznego aparatu władzy w stosunku do pounickiego mienia cerkiewnego. Pokazuje także sposób odbudowywania się społeczeństwa polskiego po dramatach związanych z okresem II wojny światowej i ilustruje rolę, jaką w tym procesie odegrał Kościół rzymskokatolicki.

SUMMARY:

After the end of World War II, Diocese of Przemyśl was in a complicated geopolitical situation. The changes that took place due to the constitution of the Soviet power brought on by the bayonets of the Red Army meant that the diocese lost a significant part of its historical territory, which was included in the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The period of World War II also resulted in a significant migration of people, which changed to a great extent the ethnic character of Diocese of Przemyśl. The end of World War II aggravated the problem of Ukrainian nationalism, whose representatives, acting first in the structures of the German army, and then as separate units associated under the Ukrainian Insurgent Army, sowed terror and destruction among the civilian population, the area of the Diocese of Przemyśl included. The problem of Ukrainian nationalism and the related concept of building their own state, the foundations of which were deeply rooted in the ideology of German fascism, made this movement totally unacceptable for Polish society, and its development led to a bloody conflict. The actions of Ukrainian nationalists resulted in the mass relocation of the Greek Catholic (and Orthodox) population as part of the Operation "Vistula". These events resulted in the depopulation of the inhabitants of Diocese of Przemyśl and the loss of its multicultural character.

One of the remaining testimonies of pre-war times became Greek Catholic churches which, abandoned by their previous users, were perishing in unfavourable weather conditions, they were burgled by thieves and methodically destroyed by the communist authorities. The issue of preserving Uniate sacred buildings was raised almost immediately after the end of the "Vistula" actions by the hierarchy of the Roman Catholic Church, whose representatives were appointed by the Holy See to care for the abandoned property. In the case of the Diocese of Przemyśl, the mission of preserving the post-uniate heritage was started by Bishop Franciszek Barda, who allocated private funds for the renovation of individual buildings and encouraged priests to care for churches located in the parishes they administered. The Przemyśl ordinary also made every effort to ensure that, despite the considerable personal losses suffered by the Diocese of Przemyśl during World War II, access to the priestly service was secured for all those in need.

On the way to a comprehensive protection of post-uniate property, a number of objective obstacles appeared, such as: a complete depopulation of some areas of the diocese,

the lack of clergymen who could take the trouble to administer several temples located in one parish, and the enormous impoverishment of the society caused in this part of Poland by seven years of armed conflict. To make matters worse, communist anti-religious legislation deprived the Church of its legal title to unused Uniate churches.

The legal dispute over the ownership title to the Orthodox Church property was a kind of race against time as the number of sacral post-uniate buildings decreased with each week and month. Former orthodox churches were sold to private individuals or taken to pieces at the request of the party committees, and the material obtained was used to build various public buildings. Efforts to recover religious buildings were also hindered by the status of the Greek Catholic Church, which was banned in the post-war communist reality and as a religious community did not exist in the communist legal system. In this case, it was only thanks to the efforts of the representatives of the Roman Catholic Church that it was possible to save the identity of Greek Catholics, whose clergy could serve as vicars at Roman Catholic parishes and hold bi-ritual services.

In the context of the recovery of orthodox churches, the issue of their technical condition and the material equipment that remained in them turned out to be extremely interesting. As we can learn from the pages of this dissertation, this issue was of interest to communist officials who sent special groups to make inventories of individual buildings using various methods. The author managed to find only a few such protocols, however they provide the basis to draw conclusions on the whole of the above-mentioned issue. In places where the inhabitants were voluntarily leaving their place of residence taking part in the population exchange, they took almost all the movable equipment from the orthodox churches, transferring it to the place of appropriate relocation. The situation was different when the population was displaced rapidly, within a few or several hours, then a significant part of movable property remained in the abandoned building. The fate of individual parts of this equipment: icons, sculptures and other artefacts, not including those that were placed in the Museum of Folk Architecture in Sanok or the Icon Collection in Łańcut, remain unknown.

For the hierarchy of the Roman Catholic Church, the possibility of organizing new Latin rite pastoral stations at individual orthodox churches, which would provide access to priestly service, was more important than individual elements of equipment. The decisive factor in this process was the involvement of the local population, without which such a process would not have taken place at all. Making the effort to take over the orthodox churches was associated with a huge organizational and financial effort, which the community was obliged to bear.

With the advent of the pontificate of Bishop Ignacy Tokarczuk in 1965, the process of saving and taking over the post-uniatic churches became one of the stages of building a civil society, which involved almost all inhabitants of individual towns in the struggle with the absurdities of the communist authorities. The process of an uncompromising ideological conflict, revolving among others around the return of the post-uniatic property to the Church, was won by the Przemyśl ordinary. Thanks to his efforts and the personal example that he gave to his clergymen, some of the sacral buildings to be destroyed eventually survived, retained their sacred character and today are of considerable cultural and historical value.

The present paper uses rich source material, thanks to which it was possible to recreate the processes that led to the destruction of individual post-orthodox church buildings, as well as those that allowed other buildings to be preserved. The possibility to compare church materials with those produced at the same time by the communist state administration made this monograph an important contribution to the description of the post-war history of the Roman Catholic Church in the Diocese of Przemyśl. The dissertation also contains a lot of valuable information about the methods of operation of the communist government apparatus and about the people who created it. It also shows the way in which Polish society was rebuilding itself after the tragedies of World War II and illustrates the role played by the Roman Catholic Church in this process.